

УДК 347.44

М.Є. ВАСИЛЕНКО, канд. пед. наук,
Сумська філія Харківського національного
університету внутрішніх справ

ЩОДО ПРАВОВОЇ ЦІННОСТІ КАТЕГОРІЇ «МОРАЛЬНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬСТВА»

Ключові слова: моральні засади суспільства,
правова цінність, оціночна правова категорія,
цивільно-правова норма, суспільна мораль, судова
практика

Цивільне законодавство України містить таку категорію обмеження здійснення суб'єктивних цивільних прав, як «моральні засади суспільства». Так, приписами ст.13 Цивільного кодексу України встановлено, що при здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства. Конкретизація зазначеної норми відбувається відповідно до положень ст.ст.19, 26, 203, 228, 300, 319, 442, 1169, 1242 Цивільного кодексу України. Зокрема, моральними засадами обмежується принцип свободи договорів, реалізація права власності, право на самозахист, опублікування творів, умови заповіту. Але, виходячи з того, що ця проблема досліджена не в повній мірі, метою статті є аналіз правової цінності категорії «моральні засади суспільства».

Слід зазначити, що обмеження здійснення суб'єктивних цивільних прав моральними засадами суспільства є традиційним правовим механізмом для континентального цивільного законодавства. Аналогічні цивільно-правові норми містить Цивільний кодекс Франції (ст.ст.6, 1108, 1133), Цивільний кодекс Німеччини (§ 138), Цивільний кодекс Російської Федерації (ст.169). Незважаючи на наведену «традиційність», «моральні засади суспільства» з моменту свого першого законодавчого закріплення (виникнення) і до цього часу є предметом гострих правових дискусій, в основі яких лежить розмитість критеріїв та відносність вищенаведеної категорії.

Як відомо, будь-яка правова норма закріплюється у нормативно-правових актах з певною метою, передумовою законодавчого закріплення такої норми є наявність відповідного суспільного інтересу. Як зазначав у своїх політико-правових ученнях Р. Ієрінг, «творчою силою всього права є мета», а тому, «немає жодного правового положення, яке б не було зобов'язане своїм походженням певній меті». У свою чергу, і В. Грибанов наголошував, що «у будь-якому суб'єктивному праві і на будь-якій стадії його існування знаходить своє вираження поєднання суспільних і особистих інтересів» та «інтерес виникає незалежно від суб'єктивного права і до його виникнення», відповідно, «метою суб'єктивного права є задоволення інтересів уповноваженої особи» [1, с.240–242].

Враховуючи зазначене, виникає питання, яку ж правову мету мав на увазі законодавець, закріплюючи у відповідних цивільно-правових нормах положення про моральні засади суспільства, незважаючи на їх правову невизначеність і відносність.

Як відомо, уперше категорія «основи моральності» (добрі наміри) була закріплена як імперативна підстава обмеження здійснення цивільних прав у Цивільному кодексі Франції (1804 рік). Зокрема, згідно ст.6 ЦК Франції не можуть бути змінені приватними угодами закони, що стосуються добрих намірів та публічного порядку. У подальшому положення про моральні засади (добрі наміри) з певною трансформацією перейшли у цивільні кодекси інших континентальних країн Європи. Так, приписами § 138 Цивільного кодексу Німеччини встановлено, що угода, яка порушує добрі наміри – нікчемна. Спеціальним випадком аморальної угоди в розумінні § 138 є лихварство. Цивільно-правова норма, аналогічна вищезазначеним, міститься і у Цивільному кодексі Російської Федерації. Відповідно до ст.169 ЦК РФ угода, здійснена з метою, що завідомо суперечить основам правопорядку або моральності, нікчемна.

Комплексний правовий аналіз наведених цивільно-правових норм дає підстави конс-

татувати, що першою і основною метою закріплення у цивільному законодавстві категорії «моральні засади суспільства» є захист норм соціальної моралі. Необхідно підкреслити, що мова йде не про всі без винятку моральні норми, а про захист саме фундаментальних основ суспільної моралі [2, с.282].

Разом із тим захист норм суспільної моралі не є єдиною метою законодавчого закріплення категорії «моральні засади суспільства». Зокрема, як вказує А. Карапетов, історична місія загальних положень ЦК Німеччини про добрі наміри та добросовісність полягає в тому, що вони внесли у кодекс механізм, котрий зміг надати судовим органам значні повноваження щодо легітимної оцінки справедливості змісту договірних умов та поведінки контрагентів під час їх виконання [3, с.144]. «Саме ці інтегровані в ЦК Німеччини універсальні оціночні категорії стали інструментом, за допомогою якого судова практика, не змінюючи кодекс, втілювала масштабне приховане реформування цивільного права і обмеження свободи договору, і тим самим привела сферу останньої у відповідність із новими соціально орієнтованими цінностями і економічною ідеологією ХХ століття». У подальшому «досвід німецького права щодо впровадження у текст кодифікації «універсальних коректорів», здатних у випадку явної необхідності проводити і легітимізувати судову практику щодо зміни або скасування законодавчих норм внаслідок вагомих політико-правових причин, виявився настільки вдалим і ефективним, що був запозичений іншими країнами» [4, с.167].

Таким чином, так звані загальні положення (до яких відносяться і норми про моральні засади суспільства) стали ефективним правовим механізмом заповнення судами прогалин у праві та реформування «застарілих» цивільно-правових норм з урахуванням виникнення у суспільстві нових соціально-економічних цінностей.

Слід зазначити, що існування прогалин у позитивному праві – це факт, який не можна не помічати. Основною причиною неможли-

вості повного правового врегулювання суспільних відносин є постійний розвиток права, останнє (як і врегульовані ним відносини) не зупиняється у момент кодифікації, воно продовжує розвиватись за допомогою судової практики, звичаїв ділового обороту, наукових праць учених. Яким би повним не був кодекс, він не може врегулювати абсолютно всі суспільні правовідносини. Життя вказує на неможливість повної монополізації законодавчим органом влади функції правотворчості і залишення для суду тільки механізму правозастосування. Наявність у позитивному праві прогалин у поєднанні з процесуальною заборонаю відмови у розгляді справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини, обов'язково поставить суд перед фактом здійснення правотворчості, перед необхідністю пошуку нових правових шляхів вирішення конкретного судового спору [5, с.66].

Існує багато спірних моментів щодо здійснення судової правотворчості, зокрема, її противники зазначають, що в такому випадку відбувається привласнення судовою гілкою влади повноважень, які належать законодавчому органу, тобто порушується конституційний принцип розподілу влади. Також порушується принцип стабільності та передбачуваності права. Крім того, мають місце достатньо обґрунтовані побоювання, що право потоне у судовому суб'єктивізмі, оскільки позитивне право не буде стримувати особисте переконання суддів. З іншого боку, прибічники судової правотворчості вказують на очевидну утопічність ідеї абсолютного законодавчого врегулювання всіх суспільних правовідносин, тобто, прогалини та протиріччя у праві будуть існувати завжди; зазначають, що повна стабільність права також шкідлива, як і хаос, оскільки абсолютна стабільність права стримує прогрес, а постійна зміна соціально-економічних та культурних умов у суспільстві вимагає відповідної гнучкості від права. Крім того, наголошують, що держави, у яких фактично узаконена судова правотворчість (Англія, США), не потонули у судовій анар-

хії і чудово себе почувають як у правовому, так і у економічному плані. До того ж, судовий суб'єктивізм у таких випадках може обмежуватись нормами конституції та судами касаційної інстанції шляхом впорядкування практики застосування відповідних правових положень.

Необхідно підкреслити, що наведені аргументи за/проти здійснення вільної судової правотворчості не є предметом зазначеної статті і наводяться виключно з метою більш повного висвітлення ситуації. Зокрема, для цілей цієї статті важливо те, що вищезазначена дискусія встановлює факт, згідно з яким, законодавець, переслідуючи мету захисту фундаментальних основ суспільної моралі, свідомо або ні, але створив умови, за яких категорія «моральні засади суспільства» (поряд з іншими оціночними правовими категоріями) використовується судами для заповнення прогалин та вирішення протиріч у цивільному праві.

Таким чином, можна констатувати, що другою метою законодавчого закріплення категорії «моральні засади суспільства» у континентальних цивільних кодексах є створення оціночних норм для надання судовим органам можливості заповнювати прогалини у праві та здійснювати легальне реформування цивільного права.

З урахуванням наведеного спробуємо дослідити наявність реальної процесуальної (правової) можливості для здійснення правотворчості судовими органами України, оскільки тільки оціночних матеріальних норм для досягнення певної законодавчої мети замало, потрібні ще й відповідні процесуальні механізми її втілення.

Згідно з преамбулою Закону України «Про судоустрій і статус суддів» останній визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні.

Відповідно до ст.17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», система судів загальної юрисдикції відповідно до Конституції України будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційно-

сті. Систему судів загальної юрисдикції складають місцеві, апеляційні, вищі спеціалізовані суди та Верховний Суд України, який є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції. При цьому єдність системи судів загальної юрисдикції забезпечується у т.ч. і єдністю судової практики.

Суди загальної юрисдикції спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. З метою підвищення якості судочинства в судах загальної юрисдикції, за рішенням зборів суддів відповідного суду може запроваджуватися спеціалізація суддів із розгляду конкретних категорій справ (ст.18 Закону).

Повноваження місцевого суду визначаються положеннями ст.22 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», згідно з якою місцевий суд є судом першої інстанції, основним завданням якого є розгляд цивільних, кримінальних, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення у випадках та порядку, передбачених процесуальним законом.

Повноваження апеляційного суду визначаються положеннями ст.27 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», згідно з якою суд апеляційної інстанції, крім здійснення правосуддя, також вивчає та узагальнює результати судової практики, інформує місцевий та суд вищого рівня про результати такого узагальнення, надає місцевим судам методичну допомогу в застосуванні законодавства.

Повноваження вищого спеціалізованого суду визначаються положеннями ст.32 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», згідно з якою суд касаційної інстанції здійснює правосуддя; вивчає та узагальнює судову практику; надає методичну допомогу судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики; дає спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосуван-

ня законодавства щодо вирішення справ відповідної судової спеціалізації.

Крім того, відповідно до ст.36 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», у вищому спеціалізованому суді діє відповідний колегіальний орган – пленум. Пленум вищого спеціалізованого суду діє у складі всіх суддів суду для вирішення ряду питань. Зокрема, з метою забезпечення однакового застосування норм права при вирішенні окремих категорій справ відповідної судової спеціалізації пленум узагальнює практику застосування матеріального і процесуального законів, систематизує та забезпечує оприлюднення правових позицій вищого спеціалізованого суду з посиланням на судові рішення, в яких вони були сформульовані. До того ж, за результатами аналізу судової статистики та узагальнення судової практики пленум дає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування спеціалізованими судами законодавства при вирішенні справ відповідної судової спеціалізації.

Повноваження Верховного Суду України визначаються положеннями ст.38 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», згідно з якою Верховний Суд України є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції України, який забезпечує єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом. Верховний Суд України здійснює правосуддя, здійснює аналіз та узагальнення судової практики, забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій.

Згідно ст.ст.39, 45 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», у Верховному Суді України діють судові палати в адміністративних, господарських, кримінальних та цивільних справах, до повноважень яких відноситься аналіз судової статистики, вивчення та узагальнення судової практики.

Приписами ст.244 Кодексу адміністративного судочинства України, ст.111 Господарського процесуального кодексу України, ст.458 Кримінального процесуального кодексу України, ст.360 Цивільно-процесуального

кодексу України встановлено, що висновок щодо застосування норм права, викладений у постанові Верховного Суду України, має враховуватися іншими судами загальної юрисдикції при застосуванні таких норм права. Суд має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів.

Як вбачається з вищенаведеного, вивчення та узагальнення судової практики, а фактично її формування, відбувається на рівні суду апеляційної і касаційної інстанцій та Верховним Судом України. Іншими словами, чинне позитивне право є результатом роботи не тільки законодавця, але й судової гілки влади. І хоча в Україні *de jure* судова практика не є джерелом права, однак *de facto* вона в силу вищезазначених процесуальних норм має дуже важливе значення під час судового розгляду певних категорій справ. Принаймні, вивчення процесуальних документів, наявних у Єдиному державному реєстрі судових рішень України, вказує на те, що суди та сторони судового процесу доволі часто обґрунтовують правильність своєї правової позиції не тільки позитивними нормами права, але і постановами пленумів вищих спеціалізованих судів та постановами Верховного Суду України (судовою практикою).

Отже, як вже зазначалось вище, суб'єктивне цивільне право тісно пов'язане із суспільними (економічно-етичними) інтересами. Водночас економічна та культурна сфери суспільства є динамічними і з часом змінюються, що веде до необхідності відповідних змін цивільного права. Разом із тим право, яким би досконалим воно не було, не може забезпечити правове регулювання нових суспільних відносин одночасно з їх виникненням. Адже право є похідним від суспільних відносин і, відповідно, завжди відстає від останніх. Відомо, що прогалини у праві виникають якраз у тих випадках, коли право не встигає за новими суспільними відносинами. З часом спір щодо таких «нових» суспільних відносин потрапляє на розгляд судді, який

постає перед ситуацією, коли, з одного боку, відсутні відповідні позитивні норми права та судова практика вирішення подібних відносин, а з іншого, – існує процесуальна заборона відмови у розгляді судової справи з мотивів відсутності, неповноти, нечіткості, суперечливості законодавства, що регулює спірні відносини. У такому випадку для судді нічого іншого не залишається, як вирішувати справу за допомогою таких правових інструментів, як аналогія закону, аналогія права із застосуванням оціночних правових категорій справедливості, розумності, добросовісності, моральних засад суспільства, публічного порядку. Отримані в результаті судові рішення у таких справах і будуть початком формування судової практики. При цьому формування судової практики буде відбуватись під наглядом вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду України, що є дієвим правовим механізмом обмеження суб'єктивних переконань окремих суддів. У подальшому усталена судова практика вирішення таких спорів може бути підставою для внесення до законодавчого органу відповідних законопроектів.

На жаль, аналіз судової практики не дозволяє прямо стверджувати про наявність випадків судової правотворчості із застосуванням категорії «моральні засади суспільства». Разом із тим такі оціночні категорії, як справедливість, добросовісність, розумність використовуються судом для правотворчості.

Так, в одній із своїх постанов Вищий господарський суд України звертає увагу на те, що відповідно до приписів статті 3 ЦК України загальними засадами цивільного законодавства є, зокрема, справедливість, добросовісність та розумність (п.б) і застосування цих засад полягає в тому, що тексти законів, угод та їх застосування мають бути належними і справедливими стосовно усіх суб'єктів цивільних правовідносин та відповідати загально визнаним нормам обороту. При цьому концепція добросовісності може використовуватись судом у будь-якій ситуації, щоб виправити несправедливість, яка б

мала місце, якщо б застосовувалися традиційні правила.

Отже, як вбачається з наведеного, засади справедливості, добросовісності та розумності є певним лекалом для цивільно-правових норм і можуть використовуватись, у тому числі й для судової правотворчості, «щоб виправити несправедливість, яка б мала місце, якщо б застосовувалися традиційні правила». Незважаючи на відсутність відповідної судової практики, можна допустити, що категорія «моральні засади суспільства» також може бути аналогічним легальним правовим механізмом внесення змін та усунення прогалин у цивільному праві України.

З огляду на вищезазначене можна стверджувати, що правова цінність категорії «моральні засади суспільства» якраз і полягає у її оціночності, оскільки саме такі категорії дозволяють судам ефективно заповнювати наявні прогалини цивільного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / Грибанов В. П. – М. : Статут, 2001. – 411 с.
2. Шапп Я. Система германского гражданского права : учебник для ВУЗов / Шапп Ян. – Пер. с нем. С. В. Королева. – М. : Междунар. отношения, 2006. – 360 с.
3. Карапетов А. Г. Свобода договора и ее пределы. Т.1: Теоретические, исторические и политико-правовые основания принципа свободы договора и его ограничений / Карапетов А. Г., Савельев А. И. – М. : Статут, 2012. – 452 с.
4. Карапетов А. Г. Борьба за признание судебного правотворчества в европейском и американском праве / Карапетов А. Г. – М. : Статут, 2011. – 306 с.
5. Василенко М. Є. Свобода договору, обмежена публічним порядком та моральними засадами суспільства, у континентальному цивільному законодавстві / М. Є. Василенко // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 8. – С. 63–68 [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: http://www.pap.in.ua/ | 8_2014/18.pdf.

Василенко М. Є. Щодо правової цінності категорії «моральні засади суспільства» / М. Є. Василенко // Форум права. – 2015. – № 3. – С. 21–26 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_3_6.pdf

Досліджено доцільність застосування категорії «моральні засади суспільства» як легального правового механізму внесення змін та усунення прогалин у цивільному праві України. За допомогою методів комплексного (економічно-правового) та порівняльного аналізу континентального цивільного законодавства охарактеризовано причини, мету та механізми такої доцільності.

Василенко М.Е. О правовой ценности категории «нравственные устои общества»

Исследована целесообразность применения категории «нравственные устои общества» как легального правового механизма внесения изменений и устранения пробелов в гражданском праве Украины. С помощью методов комплексного (экономико-правового) и сравнительного анализа континентального гражданского законодательства охарактеризованы причины, цели и механизмы такой целесообразности.

Vasilenko M.E. On the Legal Value of the Category «Moral Issues of Society»

This article researches the feasibility of the category «moral issues of society» as a legal framework amendments and gaps in the civil law of Ukraine. Through complex methods (economic and legal) and comparative analysis of the continental civil law the reasons purpose and mechanisms of this limitation have been characterize.

Форум права Форум